

วิธีสมาสในคัมภีร์มูลกัจจายน์

วิธีสมาส เป็นวิธีสร้างคำใหม่แบบหนึ่ง โดยนำเอาคำตั้งแต่ ๒ คำขึ้นไป มารวมกันเข้า และเป็นไวยากรณ์ภาษาบาลีส่วนหนึ่งที่นักศึกษภาษาบาลีจำเป็นต้อง ศึกษา จะได้อรรถาธิบายถึงความหมายและรายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับสมาส ดังต่อไปนี้

ความหมายของสมาส

คำว่า สมาส มาจากคำว่า ส + หรือ สม + อส (อส ชาติ ในความหมายว่า ข้าง โยน วาง) ดังนั้น คำว่าสมาสจึงมีความหมายตามรูปศัพท์ว่าวางไว้ด้วยกัน^๑ หมายถึงการนำเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมารวมเข้าเป็นคำเดียวกัน ทำให้เกิด เป็นคำใหม่ขึ้นมา คำสมาสมีลักษณะคล้ายกับคำประสมของไทย^๒ คือ เมื่อนำเอาคำ ทั้งสองมาสมาสกันเข้า โดยปกติแล้ว ความหมายจะสำคัญอยู่ที่คำใดคำหนึ่ง^๓ เช่น

^๑ Arthur A. Macdonell, A Practical Sanskrit Grammar, (London : Oxford University Press, 1974), p. 338.

ศรี นาคประทีป, อภิธานศัพท์ปิกาและสุจิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์-
ไท, ๒๕๖๘) หน้า ๘๕๘.

^๒ คำประสมคือ คำที่เกิดขึ้นจากการนำเอาคำมูลตั้งแต่ ๒ คำขึ้นไปมาประสม กัน กลายเป็นคำใหม่ขึ้นมา เช่น พอ + ตา = พอตา หมายถึงพ่อของภรรยา.

^๓ ศาสตราจารย์ ดร.บรรจบ พันธุเมธา, บาลีสันสกฤตในภาษาไทย, หน้า ๒๗.

กุลปุตุตา บุตรแห่งสกุล นิลมณี มณีคำ จากตัวอย่างทั้งสองนี้ จะเห็นได้ว่า บทหลัง เป็นตัวตั้ง บทหน้าเป็นคำขยาย อย่างไรก็ตาม สมาสบางสมาส เช่น ทวันทวสมาส เป็นต้น แตกต่างไปจากลักษณะดังกล่าวแล้ว เพราะทั้งบทหน้าและบทหลังมีความสำคัญเท่ากัน เช่น คำว่า สารีปุตุตโมคฺคุดฺดานา พระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน เป็นต้น

ในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา คาถาที่ ๑๑๖ กล่าวถึงความหมายของสมาส พร้อมทั้งรวบรวมคำที่มีความหมายเหมือนกันไว้ว่า "สังเขป คือ ความย่อ ๕ คือ สมาส สังเขป สัหारा สมาส สกฺโข" นอกจากนี้คำว่า สมาส ในความหมายว่า สังเขป หรือย่อ มีที่ใช้ในวรรณกรรมบาลีบางแห่ง เช่น ใน อภิขัมมุตตวิภาวินี มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"คํ นามกํ สงฺคหํ ยถาสภาวโต สมาสเนน ปวฺกขามิ"^๒
แปลว่า ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงสังคหะชื่อนั้น ตามความเป็นจริง โดยย่อ

อนึ่ง ในบางสมาส มีการรวมศัพท์ ๒ ศัพท์เข้าด้วยกัน ในลักษณะที่บ่งว่า ได้มีการลบวิภक्तिของศัพท์หน้า หรือบทหน้า เช่น โจรมฺหา ภยํ เป็น โจรภยํ เป็นต้น อาจจะถูกย่เหตุผลดังกล่าวมาแล้วนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า จึงทรงให้ความหมายของสมาสไว้ว่า "นามศัพท์ตั้งแต่ ๒ ขึ้นไป ท่านย่อเข้าเป็นบทเดียวกันชื่อสมาส"^๓

^๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราวุธราชบริหาร, อภิธานปทีปิกา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘), หน้า ๓๒.

^๒ พระอนุรุทธ, อภิขัมมุตตวิภาวินี, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๑๓๑.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์ วจิวีภาค ภาคที่ ๒, หน้า ๑๐๗.

ประเภทของสมาส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกล่าวถึงประเภทของสมาสไว้คล้ายกับ คัมภีร์ สัททนีติว่า สมาสแบ่งโดยกิจ หรือวิธีการ หรือตามลักษณะของสมาส มี ๒ อย่าง คือ^๑

๑. อุตตสมาส สมาสที่ลบวิภัติ หมายความว่า บทหลังหรือส่วนหลังของสมาสเท่านั้นที่จะประกอบวิภัติ บทหน้าหรือส่วนหน้าจะไม่ประกอบวิภัติเลย เช่น ราชบุตโต ขตติยกณฺฐา เป็นต้น

๒. อุตตสมาส สมาสที่ไม่ลบวิภัติ หมายความว่า บทหน้าของสมาสจะมีวิภัติปรากฏ เช่นเดียวกับบทหลัง แต่ว่าวิภัติในบทหลังเท่านั้นที่จะกำหนดหน้าที่หรือบทบาททางไวยากรณ์ของศัพท์นั้น เช่น อูรสีโลโม (พราหมโณ) ทูเรนินา^๒

นอกจากนั้น สมาสยังแบ่งออกได้เป็นอีก ๒ ประเภท คือ นิจุจสมาส และอนิจุจสมาส^๓

นิจุจสมาส (สันสกฤต. นิตยสมาส) ได้แก่ สมาสที่ไม่นิยมอธิบายด้วย บทวิเคราะห์ เพราะเป็นศัพท์ที่รู้จักและเข้าใจกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว เช่น กณฺฐุ คอ

^๑โส จ สมาโส กิจฺจวเสน อุตตสมาโส อุตตสมาโสติ ทูวีโร.
ดูบาลีไวยากรณ์ ๒ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หน้า ๑๐๗. และ สัททนีติ
หน้า ๗๕๕.

^๒สมาสประเภทนี้ เติมที่เดียวอาจเป็นข้อความ วลี หรือประโยค ที่ใช้เป็น
ประจำ จนข้อความนั้น ๆ กลายเป็นศัพท์เฉพาะขึ้นมา เช่น นิสากร (ส. นิส + กร
: ผู้กระทำในเวลากลางคืน) ปุพเพสนฺนิวาส (ผู้มีสถานที่อยู่ร่วมกันในปางก่อน).

^๓สัททนีติ, หน้า ๗๕๕.

เป็นต้น ซึ่งไม่จำเป็นต้องอธิบายด้วยบทวิเคราะห์^๑

อนิจจสมาส (ส. อนิตยสมาส) ไคแก่ สมาสที่สามารถอธิบายด้วยบทวิเคราะห์ได้ เช่น นิลุปปลั ซึ่งนิยมอธิบายด้วยบทวิเคราะห์ว่า นิลฺลฺย จ คํ ลุปฺปลญฺจาทิ นิลุปปลั ดังนี้เป็นต้น

กล่าวตามความนิยมในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี สมาสมิ ๖ ชนิด แต่ละชนิดมีชื่อเรียกโดยเฉพาะ และเรียงลำดับดังนี้คือ^๒

๑. อพยฺยัภาโว	๔. ตปฺปฺรึโส
๒. กมฺมชารโย	๕. ทวนฺทโว
๓. ทิคุ	๖. พหุพฺพีหิ

นักปราชญ์^๓ ชาวตะวันตกผู้แต่งตำราไวยากรณ์สันสกฤตบางท่านแบ่งสมาสออกเป็น ๓ ชนิดใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ^๔

นักไวยากรณ์บาลีสืบก่อนถือว่า กณฺฐ เป็นคำที่อาจวิเคราะห์ได้ว่า กิ เอตฺถ ฐาตฺติ กณฺฐู ที่ตั้งของศิรชะ และถาหากถือตามนัยนี้ คำว่า กณฺฐู ก็เป็นสมาสด้วย แต่เป็นสมาสที่ใช้กันเป็นประจำ (นิจฺจ) จึงไม่จำเป็นต้องวิเคราะห์.

^๒สญฺญาวเสน อพยฺยัภาโว กมฺมชารโย ทิคุ ตปฺปฺรึโส พหุพฺพีหิ ทวนฺทโว จาทิ ฉพฺพีโธ. สัททนีติ หน้า ๙๔๕.

^๓เนื่องจากสมาสในภาษาสันสกฤตและในภาษาบาลีคล้ายคลึงกันมาก จนแทบจะกล่าวได้ว่า ไม่แตกต่างกันเลย จึงนำมากล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์นี้ด้วย เพื่อเป็นแนวศึกษาเปรียบเทียบ.

^๔Arthur A. Macdonell, A Practical Sanskrit Grammar for Students, p. 168 - 178.

Compounds ทุกชนิดอาจเปลี่ยนเป็นพหูพจน์ได้ ตัวอย่างเช่น พหูพจน์มาจากพหูพจน์ แปลว่า แม่น้ำมาก ทำให้เป็นพหูพจน์โดยกริยาเติม ก ปัจจุบัน เข้าข้างท้ายกลายเป็นพหูพจน์ (ปะเทโส) จึงนับเป็นพหูพจน์โดยแท้

อนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงเรียงลำดับสมาสไว้ต่างจากคัมภีร์ ไวยากรณ์คังกล่าวมาแล้ว โดยทรงเรียงกับมหารายสมาสไว้ก่อน เรียงพหูพจน์ไว้ท้ายสุด ดังนี้

๑. กุมฺมารโย	๔. ทวนฺทโว
๒. ทิกฺ	๕. อพยฺยิกาโว
๓. ตปฺปรีโส	๖. พหูพฺหิ

วิทยานิพนธ์นี้จะกล่าวถึงรายละเอียดของสมาสชนิดต่าง ๆ ตามลำดับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงเรียงไว้ ทั้งนี้เพื่อสะดวกแก่การกำหนด

ข้อสังเกตเกี่ยวกับสมาส

ตามความคิดของนักไวยากรณ์ปัจจุบัน ในการประกอบสมาสนั้น บทหน้าไม่ต้องแจกวิภคิตี คือ ใช้รูปศัพท์เดิม ส่วนบทหลังแล้วแต่หน้าที่ของคำนั้นในประโยค อนึ่ง การที่ศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปรวมเข้าด้วยกันเป็นคำสมาสนั้น มีข้อสังเกตบางอย่างเกี่ยวกับเสียง ลิงค์ วจนะ วิภคิตี เป็นต้น ดังนี้

* Whitney แบ่งสมาสออกเป็น ๓ ชนิดใหญ่ ๆ เหมือนกับ Macdonell มีรายละเอียดแตกต่างกันบ้างดังนี้

๑. Copulative Compound (ทวนฺทว)
๒. Determinative Compound ซึ่งประกอบด้วย ตปฺปรีช - กุมฺมารย
๓. Secondary Adjective Compound ซึ่งประกอบด้วย พหูพฺหิ อพยฺยิกา และ ทวฺกฺ.

๕. ศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์ เมื่อเข้าสมาสแล้ว ถ้านำไปเป็นคุณศัพท์ขยายศัพท์ที่เป็นบุลึงค์ จะมีรูปเป็นบุลึงค์ตามประธานด้วย

ตัวอย่างเช่น

กลุ_๑ยามา ภริยา = กลุ_๑ยามภริยา (บุรุษ)

๖. สมาสบางสมาสที่ใช้อย่างคุณศัพท์ อาจจะลงปัจจัยท้ายบทสมาสได้ ทั้งนี้เพื่อให้แจกวินาศิไคทั้ง ๓ ลิงค์ตามประธาน

ตัวอย่างเช่น

พหู นที เป็น พหู_๑นทีโก (ปเทโส)

พหู นารี เป็น พหู_๑นารีโก (ปเทโส)

๗. สมาสบางศัพท์มีการประกอบรูปแบบพิเศษ คือ เอานามศัพท์หรือคุณศัพท์ประกอบเข้ากับกริยา (โดยมากเป็นกริยาที่มาจาก กุ_๑ร ชาคู หรือ ภู_๑ชาคู) และที่น่าสังเกตก็คือ มีการเติมเสียง อี หรือ อี้ ลงที่นามศัพท์ หรือคุณศัพท์ ซึ่งเป็นบทหน้าของสมาสประเภทนี้

ตัวอย่างเช่น

พยุ_๑นตักโรติ กระทำให้สิ้นสุด (ม. ฐ. ๑๒.๑๘)

สมมุ_๑ชิวโต (สมมุ_๑ชี่ - ภู_๑โต) เป็นผู้มีในที่เฉพาะหน้า

(มงคลดถ ๒/๔๘๑)

๑ หลวงเทพคุณานุศิษฏ์ เรียกสมาสในลักษณะนี้ว่า กริยาสมาส (Verbal Compounds) ดูบาลีไวยากรณ์พิเศษ เล่ม ๗ ของหลวงเทพคุณานุศิษฏ์ หน้า ๒๗ - ๓๒.

กัมมชารยสมาส

ลักษณะของกัมมชารยสมาส คือ ประกอบด้วยบท ๒ บท มีลึงค์ วจนะ และวิภคติเสมอกัน บทหน้าอาจเป็นคำนาม บทหลัง เป็นคุณศัพท์ หรือบทหน้าเป็นคุณศัพท์ บทหลังเป็นนาม หรือเป็นคุณศัพท์ทั้งบทหน้าและบทหลัง โดยมีบทอื่นเป็นประธานก็ได้

คัมภีร์มูลกัจจายน์และคัมภีร์รูปสัททปิฎกได้อธิบายลักษณะของกัมมชารย-สมาสไว้ตรงกันว่า "กัมมชารยสมาสจะมีขึ้นได้ก็เพราะบท ๒ บท ซึ่งมีลึงค์ วจนะ และวิภคติเสมอกันถูกเชื่อมเข้าด้วยกัน ในกาลใดในกาลนั้น สมาสนั้นชื่อว่า กัมมชารยสมาส"^๑

คัมภีร์สัททนีติได้กล่าวถึงลักษณะของกัมมชารยสมาสไว้ทำนองเดียวกับคัมภีร์มูลกัจจายน์และรูปสัททปิฎก แต่เนื่องจากกัมมชารยสมาสมีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือ ประกอบด้วยบท ๒ บท ดังนั้นคัมภีร์สัททนีติ จึงได้พยายามอธิบายความหมายของกัมมชารยสมาสไว้ว่า "ที่เรียกว่า กัมมชารยสมาสก็เพราะย่อมทรวงไว้ซึ่งบท ๒ บท ประจุหน้าที่ (กรรม)" ใจความโดยละเอียดของคำอธิบาย มีดังนี้

ตสฺมี ปโยเค ตฺยยาธิกรณานิ เทว ปทานิ สมาสยนฺติ ตสฺมี
ปโยเค โส สมาส โส กมฺมชารยสฺยฺญู โหติ. ภินฺนปฺวตฺติ นิมิตฺตานิ ทวินฺนํ
ปทานํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวเน เอกสฺมี อตฺเต ปวตฺติ ตฺยยาธิกรณตฺตา,

^๑ทวีปเต ตฺยยาธิกรณเ กมฺมชารโย. เทว ปทานิ ตฺยยาธิกรณานิ
ยทา สมสฺสนฺเต ตทา โส สมาส โส กมฺมชารยสฺยฺญู โหติ. กุมฺลกัจจายน์
สูตรที่ ๒๕๑, รูปสัททปิฎก สูตรที่ ๓๒๔.

กมฺมํ อิว ทฺวํ ธารยตีติ กมฺมธารโย, ยฺถา กมฺมํ กิริยญฺจ ปโยชนญฺจ
 ทฺวํ ธารยตีติ กมฺเม สติ กิริยาย ปโยชนสฺส จ สมภวโต อิติ กมฺมํ อิว
 ทฺวํ ธารยตีติ กมฺมธารโยติ จุจฺจติ

แปลว่า บท ๒ บท อันมีลึงค์ วจนะ และวิภคิตี เสมอกัน อันบัณฑิตยอม
 เชื่อมเข้าด้วยกันในประโยคใด สมานั้น ในประโยคนั้น ชื่อว่ากัมมธารยสมาส
 ความเป็นไปในเนื้อความหนึ่ง ย่อมมีใจความที่บทสองบท ซึ่งมีความเป็นไป
 แตกต่างกัน เป็นเนื้อความอันบัณฑิตพึงให้พิเศษด้วยบทวิเสสนะ เพราะความที่บททั้ง
 สองบทนั้นมีลึงค์ วจนะ และวิภคิตีเสมอกัน สมานชื่อว่า กัมมธารยสมาส เพราะอธิบาย
 ว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งบท ๒ บท ประจวบหน้าที เหมือนอย่างว่า หน้าที่ย่อมทรงไว้ซึ่งเหตุ
 สองอย่างคือ การกระทำ และประโยชน์ เพราะเมื่อน้ำที่มีการกระทำและประโยชน์
 ก็ย่อมมี เพราะเหตุนี้ สมานนี้ ท่านจึงเรียกว่า กัมมธารยสมาส เพราะอธิบายว่า
 ย่อมทรงไว้ซึ่งหมวดสองแห่งบทประจวบหน้าที

การแบ่งประเภทกัมมธารยสมาส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแสดงกัมมธารยสมาสไว้ ๒ ชนิด

๑. วิเสสนบุพพบท
๒. วิเสสนุตตรบท
๓. วิเสสนินภยบท
๔. วิเสสนินปมบท
๕. สัมภวานบุพพบท
๖. อวารณบุพพบท^๑

^๑สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

คัมภีร์มูลกัจจายน์ นอกจากจะให้ความหมายของกัมมชารยสมาสไว้แล้ว
ยังได้แสดงอุทาหรณ์ของกัมมชารยสมาสไว้อีก ๗ อุทาหรณ์ แต่ไม่ได้บอกไว้โดยตรง
ว่า กัมมชารยสมาสมีกี่อย่าง ส่วนคัมภีร์สัททนีตีได้แสดงกัมมชารยสมาสไว้ ๕ อย่าง^๑
๖ อย่างแรก ตรงกับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงอธิบายไว้ ส่วนอีก ๓ อย่าง
ซึ่งแตกต่างออกไป คือ

๑. นิปาตบุพพบท
๒. อนุพพบท
๓. ปาทีบุพพบท

ต่อไปนี้จะไต่กล่าวถึงกัมมชารยสมาสชนิดต่าง ๆ เป็นลำดับไป

วิเสสนบุพพบท

ลักษณะของวิเสสนบุพพบทกัมมชารยสมาส คือ บทหน้าเป็นคุณศัพท์ ทำหน้าที่
ขยายบทหลัง บทหลังเป็นคำนาม

ตัวอย่างเช่น

อบุโปทกั (อบุโป อุกั)

ปาปธมโม (ปาโป ธมโม)

มทานุภาโว^๒ (มหนโต อานุภาโว)

^๑ สัททนีตี, หน้า ๗๐๕.

^๒ แปลง มหนต กัพท์ เป็น มหา ตามสูตรที่ ๒๘๗ แห่งคัมภีร์มูลกัจจายน์ ที่ว่า
มทกั มหา ตุลยาธิกรณ ปเท. แปลง มหนต กัพท์เป็น มหา ในเพราะบทหลัง
ซึ่งมีลิงค์ วจนะ และวิภคฺติเสมอกัน.

วิเสสนุตตรบท

วิเสสนุตตรบทกัมมचारยสมาส คือ กัมมचारยสมาสที่มีบทหน้าเป็นคำนาม
บทหลังเป็นคุณศัพท์ ทำหน้าที่ขยายบทหน้า กล่าวคือ มีลักษณะตรงกันข้ามกับวิเสสน-
บุพพบท

ตัวอย่าง

นรุคฺตโม (นโร อุคฺตโม)
นราสโก (นโร อาสโก)
ปุริสุคฺตโม (ปุริโส อุคฺตโม)

วิเสสโนภยบท

ลักษณะของวิเสสโนภยบทกัมมचारยสมาสก็คือ ทั้งบทหน้าและบทหลังเป็น
คุณศัพท์ ดังนั้นวิเสสโนภยบทกัมมचारยสมาส จึงเป็นคุณสมาส คือ ทำหน้าที่เป็นคำ
ขยายศัพท์อื่นอย่างเกี่ยว คำว่าคุณศัพท์ ในวิเสสโนภยบทกัมมचारยสมาสนี้ อาจจะเป็น
คุณศัพท์จริง ๆ หรือเป็นคำชนิดอื่น เช่น กิริยาภิกคิ ต ปัจจุบันนำมาใช้อย่างคุณศัพท์
ก็ได้

ตัวอย่าง

อนฺนมนนฺธิกั (อนฺนั อนฺธิกั) (สุคฺต)
อฺลฺลิตฺตาวลิตฺตานิ (อฺลฺลิตฺตานิ อวลิตฺตานิ) (ญฺญาคารานิ)

วิเสสโนปมบท

วิเสสโนปมบทกัมมचारยสมาสนี้^๑ ลักษณะดังนี้คือ ส่วนที่เป็นบทขยายนั้นจะมี

^๑กัมภีร์สหณิที และกัมภีร์รูปสิทธิโมได้พูดถึง วิเสสโนปมบท หรืออุปมา-
บุพพบทเลย คงแสดงไว้แต่อุปมานุตตรบทอย่างเดียว.

ความหมายเป็นคำเปรียบเชิงอุปมา อีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นบทตั้งหรือประธานนั้น โดยมากเป็นนาม ศัพท์ที่มีความหมายเปรียบเชิงอุปมานี้ อาจวางไว้หน้าหรือหลังนามก็ได้ ถ้าอุปมาอยู่หน้าเรียกว่า อุปมานุปพบท ถ้าอุปมาอยู่หลัง เรียกว่า อุปมานุคตรบท มีวิธีสังเกตสำหรับสมานนี้อยู่ ๒ วิธี คือ วิธีหนึ่ง สังเกตที่ความหมายหรือคำแปลในภาษาไทย ซึ่งอาจจะมีคำว่า เพียงคัง เหมือน ปรากฎอยู่หน้าบทที่เป็นบทขยาย อีกวิธีหนึ่ง สังเกตที่บทวิเคราะห์ ในบทวิเคราะห์นั้น อิว ศัพท์จะอยู่ถัดจากบทขยาย

กากลูโร กล้าเพียงคังกา (กาโก อิว ลูโร)

สงขปนุพรุ ชาวเพียงคังสังข์ (สงข์ อิว ปนุพรุ)

นรสีโท นระเพียงคังสีหะ (นโร สีโท อิว)

ปญญาปาสาโท ปญญาเพียงคังปราสาท (ปญญา ปาสาโท อิว)

สัมภาวนนุปพบท

สัมภาวนนุปพบทมีลักษณะคังนี้คือ บทหน้าเป็นนาม แต่ทำหน้าที่คล้ายเป็นคำขยายของบทหลัง บทหลังเป็นนาม หรือภาวนาม ถ้าสังเกตที่คำแปลในภาษาไทยจะมีคำว่า "ว่า" อยู่ข้างหน้าบทหน้า ในบทวิเคราะห์จะมี อิติ ศัพท์อยู่ถัดจากบทหน้า^๑

ตัวอย่าง

สมณปญญา ปญญาว่าเป็นสมณะ (สมโน อิติ ปญญา)

สตุตตสญญา ความสำคัญว่าสัตว์ (สตุโต อิติ สญญา)

^๑หลวงเทพคุณานุศิษฎ์ อธิบายเกี่ยวกับสัมภาวนนุปพบทไว้ว่า "มีบทต้นซึ่งต้องเข้าใจว่ามี อิติ ศัพท์ประกอบอยู่ด้วย" ภูบาลีไวยากรณ์พิเศษ เล่ม ๓ หน้า ๑๖.

อวชารณบุพพบท

อวชารณบุพพบทมีลักษณะคล้ายสัมภวานบุพพบท คือ มีบทหน้าเป็นนาม และมีลักษณะเป็นบทขยายของบทหลัง บทหลังโดยมากเป็นนาม ต่างจากสัมภวานบุพพบท ตรงที่อวชารณบุพพบทมีบทหน้าซึ่งมีคำแปลในภาษาไทยว่า "คือ" ในบทวิเคราะห์จะมี เอว คัพทอยู่ถัดจากบทหน้า^๑

ตัวอย่างเช่น

ปญญาปชโชโต ประทีปคือปญญา (ปญญา เอว ปชโชโต)
 พุทธรัตนัน รัตนาคือพระพุทธเจ้า (พุทโธ เอว รัตนัน)
 พุทธวโร^๒ ผู้ประเสริฐคือพระพุทธเจ้า (พุทโธ เอว วโร)

นนิปาตบุพพบท^๓

ลักษณะของนนิปาตบุพพบท คือ บทหน้าเป็น อ หรือ อน ถ้าหากบทหลัง

^๑หลวงเทพครูมานุกิจิกุล อธิบายว่า "มีบทหน้าซึ่งต้องเข้าใจว่ามี เอว คัพท ประกอบด้วย ซึ่งภาษาไทยบัญญัติให้แปลว่า "คือ" ฎบาลีไวยากรณ์พิเศษ เล่ม ๗ หน้า ๑๖.

^๒อาจถือว่าเป็นวิเสสนุตตรบทได้ถ้าแปลว่า พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ.

^๓นนิปาตบุพพบทนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงอธิบายไว้ท้ายคัมภีร์ปริสสมาส และทรงเรียกว่า อุกยคัมภีร์ปริสมาส กัมมชารยสมาส มี น เป็นบทหน้าบาง (นบุพพบท-กัมมชารยสมาส) ในรูปสัททวิภังค์ก็ มูลกัจจายนกัจจิก มีสูตรและวุตติบางสูตรที่คล้ายกับจะถือว่า นนิปาตบุพพบทเป็นคัมภีร์ปริสมาส แต่ถึงกระนั้นก็นำมาอธิบายไว้ท้ายกัมมชารยสมาส คล้ายกับจะถือว่าเป็นกัมมชารยสมาสด้วย ผู้เขียนเห็นด้วยกับคัมภีร์ สัททนิคิตีที่จัดไว้ในกัมมชารยสมาส ด้วยเหตุผลที่ว่า บทหน้าข้อความว่า ขยายบทหลัง.

วิเคราะห์ภาษาบาลี ท่านใช้คำว่า กุจฺฉิต แทนอย่างหนึ่ง แปลว่า เล็กน้อย นิดหน่อย ซึ่งตรงกับคำว่า ชุทฺทก หรือ อปฺปก อย่างหนึ่ง บทหลังส่วนมากเป็นคำนาม อนึ่ง คำว่า กา และ กท นี้ถือว่า มาจาก กุ^๑

ตัวอย่าง

กุปฺตุโต	ลูกชัว	(กุจฺฉิตโต	ปุตุโต)
กุนฺนที	แม่น้ำน้อย	(ชุทฺทกา	นที
กาปุปฺผิ	ดอกไม้ไม้	(กุจฺฉิตฺ	ปุปฺผิ)
กทนนํ	ข้าวไม้	(กุจฺฉิตฺ	อนนํ)

ปาทีนุพพบท

ปาทีนุพพบท คือ สมาสที่มีบทหน้าเป็นพวกอุปสรรค มี ป เป็นต้น^๒ บทหลังเป็นนาม อุปสรรคในบทหน้าเป็นคำขยายของบทหลัง ดังนั้นจึงจัดเป็นกัมมชารยสมาสชนิดหนึ่ง

คัมภีร์ สัททนีติ และรูปสัททนีติได้แสดงอุทาหรณ์ของปาทีนุพพบทไว้ดังนี้

ปาจรีโย	(ปคโต	อาจรีโย)	อาจารย์ผู้ไปก่อน
ปาวจัน	(ปธานํ	วจัน)	คำอันเป็นประธาน

^๑กท กสฺส. กุ อิจฺเจตฺสฺส นีปาตฺสฺส ตปฺปรีเส. อุตฺตรปเท กท โหติ สเร ปเร. รูปสัททนีติที่ ๓๓๑ มุลกัจจายนฺสูตฺรที่ ๒๕๒.

: กาปฺปตฺเตสุจ. กุ อิจฺเจตฺสฺส อปฺปตฺเต วตฺตมานฺสฺส กา โหติ ตปฺปรีเส อุตฺตรปเท.

รูปสัททนีติที่ ๓๓๒, มุลกัจจายนฺสูตฺรที่ ๒๕๓.

^๒สัททนีติ, หน้า ๗๐๖.

ขึ้นต้นด้วยสระ อ และ อน ทั้งสองตัวนี้ ตามมติของคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีถือว่า แปลงมาจาก น^๑ เพราะฉะนั้น ในบทวิเคราะห์จึงนิยมใช้ น แทน ส่วนบทหลังเป็นนามรูปสำเร็จของสมาสนินิยมใช้เป็นคุณศัพท์

ตัวอย่าง

อมนุสโส (น มนุสโส) (บุคคลนี้) เป็นมนุษย์หามีได้
 อกุสลํ (น กุสลํ) (กรรมนี้) เป็นกุศลหามีได้
 อนุคฺตโร (น อฺคฺตโร) (พระพุทธเจ้า) มีบุคคลอื่นยิ่งกว่าหามีได้

เป็นที่น่าสังเกตว่า คัมภีร์รูปสัทธีปกรณ์อธิบายไว้ว่า น ศัพท์มีความหมายอยู่ ๒ ลักษณะ คือ ปยิวทาสปฏิเสธ ปฏิเสธเฉพาะส่วนปฏิเสธคลุมเครือไม่เค็ดชาก และ ปฏิเสธชปฏิเสธ ปฏิเสธเค็ดชาก รวบรวม หรือปฏิเสธทั้งหมด ตัวอย่างเช่น อพราหมโณ ไม่ใช่พราหมณ์ อาจจะหมายถึงคนใดคนหนึ่ง ซึ่งคล้ายกับพราหมณ์คนนั้น (แต่ไม่ใช่พราหมณ์คนนั้น) หรือคนอื่นนอกจากพราหมณ์คนนั้น จัดเป็นปยิวทาสปฏิเสธ ส่วน ปฏิเสธชปฏิเสธ มีอุทาหรณ์ว่า อพราหมณมานโว ไม่ใช่พราหมณ์หนุ่ม^๒

อุปพพบท

อุปพพบทกัมมธรรยสมาส มีลักษณะดังนี้คือ มีบทหน้าเป็น กุ กา กฏ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีความหมายอยู่ ๒ อย่าง คือ แปลว่า ชั่ว เลว ซึ่งในบท

อฺคฺคํ นสฺส ตปฺปฺริเส. นสฺส นิปาตสฺส ตปฺปฺริเส อฺคฺตฺรปเท ปเร
 สพฺพสเสว อฺคฺคํ โหติ.
 สเร อน. น อิจฺเจตสฺส ปทสฺส ตปฺปฺริเส อฺคฺตฺรปเท อน โหติ
 สเร ปเร.

^๒รูปสัทธีปกรณ์, หน้า ๑๗๖.

สมาทาน (สั, สมั, อาทานั, สมาทานั) ตั้งไว้คือ
 วิตติ (วิวิตา มติ) ความเห็นต่าง ๆ ความสงสัย
 อภิธมโม (อติเรโก อธิโก วา ธมโม) ธรรมอันยิ่ง
 อธิสึลลั (อธิกั สึลลั) คีลอันยิ่ง

ปาฏิบุพพทนี้มีลักษณะคล้ายกับ อภัยยถาวสมาส เพราะมีคำประเภทอภัยย
 อยู่หน้าเหมือนอภัยยถาวสมาส ต่างกันตรงที่ในอภัยยถาวสมาส นั้น อุปสรรคหรือนิบาต
 ซึ่งเป็นบทหน้านั้นจะเป็นตัวที่มีความหมายนำ คือ ใจความสำคัญจะอยู่ที่อุปสรรคหรือ
 นิบาตนั้น (บุพพทตฺตปธาโน อภัยยถาว)° แต่ในกุพพทนี้ ใจความสำคัญอยู่ที่บท
 หลัง บทหน้าเป็นบทขยายของบทหลัง จึงเป็นลักษณะของกัมมธารยสมาสโดยแท้

ทิกุสมาส

ทิกุสมาสมีลักษณะคล้ายกับกัมมธารยสมาสอยู่อย่างหนึ่ง คือ บทหน้าเป็นบท
 ขยายของบทหลัง บทหลังเป็นค่านกัม ต่างกันตรงที่บทหน้าซึ่งทำหน้าที่ขยายบทหลังนั้น
 เป็นสังขยา คือ เป็นศัพท์บอกจำนวนนับ ค่ายเหตุนี้ กัมภีร์มูลกัจจายน์จึงอธิบายความ
 หมายของทิกุสมาสไว้ว่า

"ทิกุสมาส ก็คือ กัมมธารยสมาสที่มีสังขยาอยู่หน้า"^๒ และสังขยาที่เป็นบท
 หน้านี้ถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของทิกุสมาส ซึ่งทำให้ทิกุสมาสแตกต่างจากสมาสนอื่น^๓

^๑ดูที่ภาคผนวก หน้า ๑๗๓, ในวิทยานิพนธ์นี้.

^๒มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๘๒ : สงฺขยาบุพฺโพ ทิกฺ. สงฺขยาบุพฺโพ กมฺมธารย-
 สมาส ทิกุสฺสญฺญ โหติ.

^๓บุพพทตฺตปธาโน ทิกฺ.

ทิวสมาสแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สมหาทิว คือ ทิวสมาสที่นิยมรูปเอกพจน์ นุ่งปลงกึ่ง อย่างเดียว และมีความหมายเป็นสมุหนาม คือ บ่งถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะรวม ๆ กัน

ตัวอย่างเช่น

ตโย โลกา = ตีโลกิ โลกสาม
จตุสโร ทิสา = จตุทิสิ ทิศ ๔

๒. อสมหาทิว คือ ทิวสมาสที่อาจจะมีรูปเป็นเอกพจน์ หรือ พหูพจน์ ก็ได้ เป็นลึงค์ก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นเอกพจน์ นุ่งปลงกึ่งอย่างเดียวเหมือนสมหาทิว

ตัวอย่างเช่น

เอโก บุคคโโล = เอกบุคคโโล บุคค ๑ คน
ติ ภวา = ติภวา ภพ ๓
ทส สหสฺसानิ = ทสสหสฺसानิ สิบพัน (หมื่น)
เอกา อิติถิ = เอกิติถิ หญิงคนหนึ่ง

ศัพท์ปริสสมาส

ศัพท์ปริสสมาสประกอบด้วยบทสองบท บทหน้ามีความหมายที่ทำให้เข้าใจหรือคิดได้ว่า ประกอบด้วยวิภัติวิภคิตหนึ่งตั้งแต่หุคิยาววิภคิตจนถึงสัตตวิภคิต^๑ ดังนั้น บทหน้าจึงเป็นตัวกำหนดว่า สมาสบทนั้นเป็นศัพท์ปริสสนิกไหน บทหลังทำหน้าที่บอกอรรถของศัพท์ปริสนั้น และถือว่าเป็นประธานของบทศัพท์ปริสสนั้น ๆ ควบ^๒

^๑หลวงเทพคุณานุศิษฎ์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^๒อุคฺตรปทฺถปชาโน หิ ศัพท์ปริสโส.

คัมภีร์มูลกัจจายน์และคัมภีร์รูปสัทธีปกรณ์ กล่าวถึงลักษณะของตัมปรัสสมาสไว้คล้ายคลึงกันว่า

"อมาทโย ปรปเทหิ ता अमाटयो विकृतीयो नामेति ปรपเทहियथा समसुसन्ते क्त्वा सो समासो तम्पรัสसुण्यो होति"

แปลว่า (ศัพท์ที่ประกอบ) อัม วิกฤติ เป็นต้น (ประกอบเข้า) กับบทหลัง (ศัพท์ที่ประกอบ) วิกฤติทั้งหลายมี อัม วิกฤติ เป็นต้น เหล่านั้น อันบัณฑิตย่อมเชื่อมเข้ากับนามบทหลังในกาลใด ในกาลนั้น สมาสนั้นชื่อว่า ตัมปรัสสมาส

นอกจากจะบอกลักษณะของตัมปรัสสมาสไว้แล้ว คัมภีร์สัทธีปกรณ์ ยังได้พยายามที่จะอธิบายความหมายตามรูปศัพท์ของตัมปรัสสมาสไว้อีกด้วยว่า

"อมาทโย สหฺทา यत्तु ปรपतेहि सृष्टि समासिन्ये तस्मिन् पिโยके सो समासो तम्पรัสसुण्यो होति, तस्य पुरिसो तम्पुरिसो तम्पुरिसत्सुकता यम्पि समासो तम्पुरिसोति वृज्जति यथा हि तम्पुरिसत्तो कुन् ओत्वत्तो, क्त्वा सग्लो पनायं समासो कुन् ओत्वत्तो तस्मा तम्पुरिसोति वृज्जति"^๑

แปลว่า ศัพท์ทั้งหลาย (ที่ประกอบด้วย) อัม วิกฤติ เป็นต้น อันบัณฑิตย่อมเชื่อมเข้ากับบทหลังในประโยคใด สมาสนั้น ในประโยคนั้นชื่อว่า ตัมปรัสสมาส บุรุษของเขา" ชื่อว่าตัมปรัส สมาสแบบนี้เรียกว่า ตัมปรัสสมาส เพราะเป็นเช่นกับตัมปรัสศัพท์

^๑ มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๕๔.

: รูปสัทธีปกรณ์สูตรที่ ๓๓๖.

^๒ สัทธีปกรณ์สูตรที่ ๓๐๔.

^๓ Monier William แปล ตัมปรัสว่า คนใช้ของเขา (His servant)

จริงอยู่ ตัปฺปฐิสศัพฺทเป็นศัพท์ที่ไม่ประกอบคุณศัพท์ฉันใด สมานนี้ทั้งสิ้นก็ไม่มีคุณศัพท์
เข้าประกอบฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ท่านจึงเรียกว่า ตัปฺปฐิสสมาส

ตัปฺปฐิสสมาสแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท โดยถือเอาวิภัติของบทหน้าเป็น
เกณฑ์ มีหุติยาตัปฺปฐิสะเป็นต้น มีสัตตมิตัปฺปฐิสะเป็นที่สุด^๑

หุติยาตัปฺปฐิสะ

ความหมายของบทหน้าทำให้เกิดใจว่า บทหน้านั้นประกอบหุติยาวิภัติ เพราะ
บทหน้าจะมีความหมายที่นิยมแปลกันตามอายตนะนิบาต^๒ ว่า ชึ่ง ลู๋ ยั้ง ลิ่น ตลอด บทหลัง
เป็นคำนามบ้าง เป็นกิริยาภิกัต ต บัจจยบ้าง

ตัวอย่างเช่น

มฺหุคฺตสุขํ (มฺหุคฺตํ สุขํ) ความสุขตลอดเวลาชั่วครู่
คามคโธ (คามํ คโธ) (มฺคคโธ) มุคคไปแล้วสู่บ้าน

ตติยาตัปฺปฐิสะ

บทหน้ามีความหมายที่ทำให้เข้าใจว่า เป็นตติยาวิภัติ เพราะแปลตาม
อายตนะนิบาตว่า ควฺย โคย อัน ตาม เพราะมีอย่างใดอย่างหนึ่งในบทวิเคราะห์จะพบ
ว่า บทหน้าเป็นตติยาวิภัติ บทหลังเป็นนามบ้าง เป็นกิริยาภิกัต ต บัจจยบ้าง

^๑โส จ หุติยาตปฺปฐิสาทิวเสณ ฉพฺพีโธ โหติ.

^๒อายตนะนิบาต หมายถึงคำที่เรียกกันในไวยากรณ์ปัจจุบันว่า บุพบท เช่นคำว่า
ชึ่ง ลู๋ ยั้ง ลิ่น ใน แห่ง แต่จะรวมทั้งคำว่า "อันว่า" ซึ่งใช้หน้าหน้านามในปฐมา-
วิภัติควฺย.

ตัวอย่างเช่น

มัสเปสุมมา (กามา) (มัสเปสียา อูปมา กามา)

กามอันอูปมากวยขึ้นเนื้อ

สลลวิทฺโธ (สลเลน วิทฺโธ สลฺโต) สัตว์อันลูกศรแทงแล้ว

อสิกลโท (อสินา กลโท) การทะเลาะกันเพราะคาว

จตุตถัตถ์ปริสະ

คำแปลของบทหน้าจะมีความหมายตามอายตนะนิบาตว่า แก่ เพื่อ ต่อ ถ่า -
สังเกตในบทวิเคราะห์จะพบว่าบทหน้าประกอบจตุตถัตถ์วิภคิตติ บทหลังส่วนมากเป็นนาม
และถ่าบทหลังเป็นภาวนาม บทหน้าจะมีสำเนียงอายตนะนิบาตว่า แก่

ตัวอย่างเช่น

อาคนตุกภคฺคํ (อาคนตุกสฺส ภคฺคํ) อาหารเพื่อผู้จรมมา

สงฺฆทานํ (สงฺฆสฺส ทานํ) ทานแก่สงฆ์

คิลานเภสชฺชํ (คิลานสฺส เภสชฺชํ) ยาเพื่อคนไข้

ปัญจมีตถ์ปริสະ

บทหน้าของตถ์ปริสสมาสเป็นนาม มีความหมายตามที่นิยมแปลกันตามอายตนะ-
นิบาตว่า แต่ จาก กว่า เหตุ ในบทวิเคราะห์บทหน้าจะต้องเป็นรูปปัญจมีวิภคิตติ
บทหลังเป็นนามบ้าง เป็นกิริยาภคิตถ์ ต ปัจจยบาง

ตัวอย่างเช่น

โจรภยํ (โจรมฺหา ภยํ) ภัยแต่โจร

มรณภยํ (มรณสฺมา ภยํ) ความกลัวแต่ความตาย

พฺนฺธนฺมุตฺโต (พฺนฺธนา มุตฺโต) (สัตว์) พ้นแล้วจากเครื่องผูก

ฉัฏฐีตัมปวิสัสะ

บทหน้าของตัมปวิสัสมาสเป็นนาม มีความหมายเหมือนแจกฉัฏฐีวิภักติ และ
ถ้าอยู่ในบทวิเคราะห์จะต้องเป็นรูปฉัฏฐีวิภักติ บทหลังส่วนมากเป็นนาม

ตัวอย่างเช่น

ราชปุโต (รญุโญ ปุโต) โอรสของพระราช
รุกขสาขา (รุกขสุส สาขา) กิ่งของต้นไม้
สาลิเขตต์ (สาลีนี เขตต์) นานาแห่งชาวสาลี

สัตตมิตัมปวิสัสะ

บทหน้าของสัตตมิตัมปวิสัสะเป็นนาม มีความหมายตามสำเนียงอายตนิบาท
ว่า ใน โกลี ที่ ในเพราะบทหลังส่วนมากเป็นนาม

ตัวอย่างเช่น

รูปสญญา (รุเป สญญา) ความสำคัญในรูป
สัสารทุกข์ (สัสาเว ทุกข์) ทุกข์ในสังขาร
วนปุณั (วเน ปุณั) ดอกไม้ในป่า

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๑๑ - ๑๑๓.

: รูปสิทธิปกรณ์ หน้า ๑๘๐ - ๑๘๗.

: มูลกัจจายนสูตรที่ ๒๘๔.

: สัททนีติ, หน้า ๗๕๔ - ๗๕๘.

วันทวสมาส

คำว่า ทวฺนทฺว แปลโดยใจความว่า "คู่" ในที่นี้หมายถึงบทสองบท (เทว เทว ปทานิ ทวฺนทฺวา) ที่รวมกันเป็นสมาสชนิดหนึ่ง เรียกว่า วันทว-สมาส ลักษณะของวันทวสมาสก็คือ บทหน้าเป็นนาม บทหลังก็เป็นนาม ก่อนที่จะสมาสกันทั้งสองบทประกอบวิภัติคดีเดียวกัน^๑ ทั้งบทหน้าและบทหลังต่างก็มีความสำคัญเสมอกันทั้งสองบท^๒ เมื่อรวมทั้งสองบทเข้าด้วยกัน อาจมีรูปเป็นเอกพจน์ นพุสกสิงค์ อย่างเดียว ถ้าหากใช้ในความหมายรวม ๆ แต่ถ้าไม่ใช้ในความหมายรวมก็อาจจะใช้รูปวิภัติคดีตามความเป็นจริงคือพหูพจน์^๓ อนึ่ง วันทวสมาสอาจมีมากกว่า ๒ บทได้

คัมภีร์สัททนีติได้อธิบายความหมายและลักษณะของวันทวสมาสไว้ละเอียดดีกว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น ๆ ดังนี้

"นามานํ เอกวิภุตฺติกานํ สมุจฺจโย ทวฺนทฺโว. ลิงฺควเสณ วา สงฺขยวเสณ วา อเนเกสํ ปทานํ อฏฺฐสฺสุ วิภุตฺตีสฺสุ เอกาย วิภุตฺตียา ยุตฺตानํ โย สมุจฺจโย วิภุตฺตีสฺสวเสณ เอกตฺตภาโว โส ทวฺนทฺโว โหติ"^๔

แปลว่า การรวมกันแห่งนามทั้งหลายที่มีวิภัติคดีเดียวกัน ชื่อว่า วันทวะ การรวมกัน คือ การทำให้เป็นบทเดียวกันด้วยสามารถแห่งการลบวิภัติคดี แห่งบท

^๑มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๕๖ : นามานํ สมุจฺจโย ทวฺนทฺโว. นามานํ เอกวิภุตฺติกานํ โย สมุจฺจโย โส ทวฺนทฺโว โหติ.

^๒อภฺยตฺตปชาโน ทิ ทวฺนทฺโว.

^๓มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๗๕ :.....อิจฺเจวมาทํนํ เอกตฺตํ โหติ นพฺุสกสิง-
คตฺตญฺจ.

^๔สัททนีติ, หน้า ๗๖๗.

หลาย ๆ บทที่ประกอบด้วยวิกัตติไคววิกัตติหนึ่ง ในบรรดาวิกัตติทั้งแปด ด้วยอำนาจแห่ง
 ลิงก์ก็ตาม ด้วยอำนาจแห่งสังขยาก็ตาม เรียกว่า วันทวสมาส

วันทวสมาส แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

ก. อสมหารวันทวะ ซึ่งนิยมรูปพหูพจน์ โดยไม่คำนึงว่า พจน์เดิมของ
 แต่ละบทนั้นจะเป็นอย่างไร ส่วนลิงก์นั้นให้ถือตามบทหลัง เช่น

ภยุปทุทอุปสกุคา (ภย - อุปทว - อุปสกุค) ภยอุปัทวะและ
 อุปสรรคทั้งหลาย

สารีปุตฺตโมกฺกคฺคฺลลนา พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะทั้งหลาย

ข. สมหารวันทวะ สมหารวันทวะ จะมีรูปเป็นเอกพจน์ นพุสกลิงค์
 เสมอ และมีความหมายเป็นสมุหนาม^๑ คือ หมายถึงสิ่งที่ผูกพันในลักษณะรวม ๆ กัน
 และมักเป็นศัพท์เกี่ยวกับอวัยวะ เครื่องดนตรี เครื่องยนต์กลไก อาวุธ สัตว์เล็ก ๆ
 สภาวะที่ขัดแย้งกัน และธรรมที่เป็นของคู่กัน ดังนี้^๒

๑. เกี่ยวกับอวัยวะ (ปาณียงคฺคฺเถ) เช่น

จกฺขุโสํติ ตาและจมูก

มุขนาสิกํ ปากและจมูก

๒. เกี่ยวกับเครื่องดนตรี (ตุริยงคฺคฺเถ) เช่น

กิตฺวาทิตํ การขับร้องและการประโคม

สงฺขปนฺทวํ สังข์และบัณเฑาะว์

^๑ Buddhadatta, The New Pali Course Part II, p. 51.

^๒ ตถา ทวนฺเทว ปาณิตุริยโยคคฺคฺเสนาจกฺขุททก ชนฺตฺกวิวิช วิรุทฺชวิสภาคคฺ-
 ณาทีณฺญจ. มุลกัจจายนฺสูตฺรที ๒๗๘, รูปสีทธิปกรณฺสูตฺรที ๓๔๔.

๓. เกี่ยวกับเครื่องยนต์กลไก (โยคคฺงคฺตฺเถ)
- ผาลปาจัน ผาลและปฏิภ
 ยุกนงคฺลึ แอกและไถ
๔. เกี่ยวกับอาวุธของทหาร (เสนางคฺตฺเถ)
- หตฺถิสฺสึ ขางและมา
 อสิจุมฺมึ คาบและหนัง
 ธรปตฺตํคฺกึ พลรตและพลเคินเทา
๕. เกี่ยวกับสัตว์เล็กนอย (ขุทฺทกขณฺตฺเถ)
- ทิสฺมสฺกํ มุงและเหลือบ
 กุณฺถกิปฺปฺลฺลิกํ มคคําและมคคาง
 กิฏฺฏปฺญํคฺกํ ตักแตนและผีเสื้อ
๖. เกี่ยวกับสัตว์ที่เป็นปรปักษ์กัน (วิวิธวิรุทฺตฺเถ)
- อหินฺกุลฺลํ งูและพังพอน
 กาโกดูกํ กาและนกเคา
๗. เกี่ยวกับธรรมที่เข้ารวมกันได้ (วิสภาคฺตฺเถ)
- สีลปญฺญํ สีลและปญฺญา
 สมถวิปัสสนํ สมถและวิปัสสนา
 นามรูปํ นามรูป

นอกจากนี้ยังมีศัพท์อีกบางจำพวก ที่จัดว่าเป็นสมาหารทวันทวสมาสด้วย
 คือ

๑. สังขยาตฺทิตฺตํ ไก่แก่ สังขยาตฺทิตฺตํ ก ปัจจัยในตฺทิตฺตํแล้ว
 มีความหมายเกี่ยวกับปริมาณหรือหมวด* เมื่อนำมารวมกันตั้งแต่สองศัพท์ขึ้นไปก็จัดว่า

* สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

สำคัญอยู่ที่บทหน้าควย^๑ โดยปกติอัปยยี่ภาวสมาสจะมีรูปเป็นเอกพจน์ นฺุสกลิงค์^๒ ควบเหตุนี้ บทหลังของอัปยยี่ภาวสมาสจะมีรูปเป็น อี เสมอ ตามลักษณะของ อ การันต์ นฺุสกลิงค์ เอกวจนะ^๓ ถ้าหากว่าบทหลังเป็นการันต์อื่นและมีเสียงยาว จะต้อง ทำให้เป็นเสียงสั้น เช่น อธิกุมารี เป็น อธิกุมารี^๔

อัปยยี่ภาวสมาสแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

- ก. อุปสัคคบุพพก อัปยยี่ภาวสมาสที่มีอุปสรรคอยู่หน้า
- ข. นิปาตบุพพก อัปยยี่ภาวสมาสที่มีนิปาตอยู่หน้า
- ก. อุปสัคคบุพพก

คัมภีร์สัททนีติได้แสดงตัวอย่างของ อุปสัคคบุพพกไว้มากและละเอียดกว่า คัมภีร์อื่น ๆ ดังนี้

๑. ในความหมายว่า "ไม่มี" (อภาเว) เช่น
 - นิทฺทรณํ (: ทฺรณสฺส อภาโว) ความไม่มีความกระวนกระวาย
 - นิมฺมสฺสํ (มกฺसानํ อภาโว) ความไม่มีเหลือ

^๑ สัททนีติสูตรที่ ๒๙๒ : อพฺยยปฺุเรจาโร อพฺยยปฺุชานโน สฺมาโส
 อพฺยยยี่ภาวสฺมาโส โหติ.

^๒ มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๓๗ : โส อพฺยยยี่ภาโว นฺุสกลิงฺโกว ทฺกฺุรฺพฺโพ.

^๓ มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๙๘ : ตสฺมา อการนฺฺตา อพฺยยยี่ภาวสฺมาสา ปฺราสํ
 วิกฺตฺตํ กฺวจิ อํการาเทโส โหติ.

^๔ มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๙๙ : นฺุสเก วตฺตฺมานสฺส อพฺยยยี่ภาวสฺมาสฺส สโร
 รสโส โหติ.

๒. ในความหมายว่า ภายหลัง หรือ ตาม (ปัจจุตฺตเด) เช่น
 อนุรถิ (รถสฺส ปจฺจนา) ตามรถ
 อนุวาคิ (วาทสฺส ปจฺจนา) ตามลม
๓. ในความหมายว่า "สมควร" (โยควาตฺตย) เช่น
 อนุรูปิ (รูปสฺส โยคฺคิ) ตามสมควรแก่รูป
๔. ในความหมายว่า "ตามลำดับ" "เฉพาะ" (วีจฺฉาย) เช่น
 ปจฺจตุตฺติ (อตฺตานิ ปติ) เฉพาะตน
 อนุวฑฺฒมาสี (อฑฺฒมาสี อนุ) ทุกกิ่งเคียน
๕. ในความหมายว่า "ตามลำดับ" (อนุปฺพุพฺพิ) เช่น
 อนุเชฏฺฐิ (เชฏฺฐานํ อนุปฺพุพฺโพ) ตามลำดับของพี่ชาย
๖. ในความหมายว่า "ทวนลำดับ" (ปฏฺฐิโลม) เช่น
 ปฏฺฐิสฺสํ (สฺสํ ปฏฺฐิโลม) ทวนกระแส
๗. ในความหมายว่า เป็นไปทับ, กรอบง่า, ยิง (อชฺชิจฺจ ปวตฺตย) เช่น
 อชฺชตุตฺติ (อตฺตานิ อชฺชิจฺจ ปวตฺตํ) เฉพาะตน
 อชฺชิจิตฺติ (จิตฺติ อชฺชิจฺจ ปวตฺตํ ฐมฺมชาตํ) เฉพาะจิต
๘. ในความหมายว่า "กำหนดเขตแดน" (มรียาทาภิวินิสฺสุ) เช่น
 อาปานโกฏฺฐิ, อาปานโกฏฺฐิยา จนสุดตลาด
 อาภาวคฺคิ, อาภาวคฺคา จนถึงภวัคคพรหม
๙. ในความหมายว่า "สมบูรณ์" (สมฺมิตฺธิย) เช่น
 สุกฺกิชฺชํ (กฺกิชฺชานํ สมฺมิตฺธิ) ความสมบูรณ์แห่งภิกษา
๑๐. ในความหมายว่า "ไม่สมบูรณ์" (อสมฺมิตฺธิย) เช่น
 ทุพฺพกฺกิชฺชํ (กฺกิชฺชานํ อสมฺมิตฺธิ) ความไม่สมบูรณ์แห่งภิกษา

๑๑. ในความหมายว่า "ไกล" (สมิปฺตเถ)
- อนฺนํ (นทียา อาสนนํ) ไกลแม่น้ำ
อุปกฺคํ (คฺงคฺย สมิปฺ) ไกลแม่น้ำ
๑๒. ในความหมายว่า ยิง เฉพาะ ชมเชย (อธฺกฺิจฺจฺตเถ)
- อธฺกฺิตฺติ (อธฺกฺิตฺตํ เอกํ อธฺกฺิจฺจ กถา ปวตฺตติ, สฺวา กถา
อธฺกฺิตฺติ) ถอยคำชมเชยหญิง
อธฺกฺุมาริ (นาริสุ เอกํ อธฺกฺิจฺจ กถา ปวตฺตติ, สฺวา กถา
อธฺกฺุมาริ) ถอยคำชมเชยแก่หญิง

ข. นิปาทปุพฺพก

คัมภีร์ สัททนีติ ไก่แสดงตัวอย่างของนิปาทปุพฺพกไว้ ๕ ความหมาย

ดังนี้

๑. ในความหมายว่า "ตามลำดับ" (ปฏฺิปาฏฺิ - วิจฺจฺนาสุ) เช่น
- ยถา วุฑฺฒํ (วุฑฺฒานํ ปฏฺิปาฏฺิ) ตามลำดับแห่งความแก่
ยถา สทฺธิ (สทฺธานํ ปฏฺิปาฏฺิ) ตามลำดับแห่งศรัทธา
๒. ในความหมายว่า "ไม่เกิน" (ปทฺตฺถานาติกฺกเม)
- ยถา กามํ (กามํ อนตฺติกกม ปวตฺตนํ) ตามความประสงค์
ยถา สตฺติ (สตฺติ อนตฺติกกม ปวตฺตนํ) ตามความสามารถ
ยถา พลํ (พลํ อนตฺติกกม ปวตฺตนํ) ตามกำลัง
๓. ในความหมายว่า "กำหนด" (ปริจฺเฉท)
- ยาวชีวิ (ชีวิ สฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท) ตามกำหนดเพียงไร
แห่งชีวิต
ยาวตายุกํ ตามกำหนดแห่งอายุ

๔. ในความหมายว่า "ส่วนอื่น" (ปรภาเค)

คีโรปพत् (ปพพตสฺส คีโร) ภายนอกแห่งภูเขา

คีโรปากาโร (ปาการสฺส คีโร) ภายนอกแห่งกำแพง

อนโตปราสาท (ปราสาทสฺส อนโต) ภายในแห่งปราสาท

๕. ในความหมายว่า "ความเป็นสากล" (สากลฺลคฺเต)^๑

มฺชณฺเสมฺมุทํ ในท่ามกลางแห่งมหาสมุทร

พหูพหิสมาส

คำว่า พหูพหิ (สันสกฤต พหุर्वหิ) แปลว่า มีซ้ำเปลือยมาก และที่นำมาเป็นชื่อของสมาสอาจเป็นเพราะว่า พหูพหิสมาสนี้มีอรรถก่อนข้างละเอียดยิ่งซึ่งมากกว่าสมาสชนิดอื่น ๆ^๒ พหูพหิสมาสประกอบด้วยบทสองบทหรือมากกว่า โดยมากบทหน้าจะเป็นกิริยาภิกตฺและมีลักษณะเป็นคำขยายของบทหลัง บทหลังเป็นนามและใช้เป็นคุณศัพท์ขยายนามหรือสัพพนามตัวอื่นที่ละไว้ในฐานเข้าใจ^๓ และมีลิงค์ วจนะ และวิภक्तिเหมือนกับนามที่เป็นประธานนั้น^๔ นอกจากนั้นพหูพหิสมาสนี้จะมีคำแปลว่า "มี" เสมอ

^๑ สัททนีติ, หน้า ๓๔๖ - ๓๕๐.

: รูปสิทธิปกรณ์, หน้า ๑๖๗ - ๑๗๐.

^๒ รูปสิทธิสูตรที่ ๓๓๗ : พหฺโว วิหโย ยสฺมี โส พหูพหิ. พหูพหิ-
สทิสตฺคา อยํ สฺมาโสปี อนฺวคฺตฺสญฺญาวเสณ พหูพหิตี รุคฺโต.

^๓ อญฺญปทคฺตฺปธาโน หิ พหูพหิ.

^๔ Arthur A. Macdonell, A Practical Sanskrit Grammar for Students, p. 175.

พหูพหิสมาสแบ่งออกเป็น ๖ อย่าง ตามความหมายของวิภคิตั้ง ๖ คือ
 ทุติยาพหูพหิ ทติยาพหูพหิ จตุตถิพหูพหิ ปัญจมิพหูพหิ ฉฎฐิพหูพหิ
 สัตตมิพหูพหิ

ทุติยาพหูพหิ

อากตสมโณ (อาราโม) = อากตา สมณา ยัม โส อากตสมโณ
 อาราโม อารามที่มีสมณะมาแล้ว

รุพฺพฺหฺลโต (รุกฺโข) = รุพฺพฺหา ลตา ยัม โส รุพฺพฺหฺลโต (รุกฺโข)
 คนไม้ที่มีเถาวัลย์ขึ้นแล้ว

สมฺปฺตฺตฺกฺกฺชฺชฺ (อววาโส) = สมฺปฺตฺโต กฺกฺชฺชฺ ยัม โส สมฺปฺตฺตฺกฺกฺชฺชฺ
 (อววาโส) อววาสที่มีกษุถึงพร้อมแล้ว

ข้อสังเกตที่ไ้จากการพิจารณาตัวอย่างในทุติยาพหูพหิ มีดังนี้

- ประธานเป็นศัพท์เกี่ยวกับสถานที่ แห่่ง จุดหมายปลายทางที่บุคคลหรือ
 สิ่งใดสิ่งหนึ่งมุ่งประสงค์
- บทหลังเกี่ยวกับบุคคล สิ่งของ เป็นต้น ซึ่งเป็นตัวแสดงอาการ
- บทหน้าเป็นกริยาภคิตเป็นส่วนมาก

ตติยาพหูพหิ

ชิตินฺทฺริโย (สมโณ) = ชิตานิ อินฺทฺริยานิ เยน โส ชิตินฺทฺริโย
 (สมโณ) สมณะผู้มีอินทรีย์อันตนชนะแล้ว

กตฺนฺญฺโณ (ปุริโส) = กตัม ปุญฺญํ เยน โส กตฺนฺญฺโณ (ปุริโส)
 บุรุษผู้มีบุญอันตนกระทำแล้ว

วิสปีโต (สโร) = วิสํ ปิตํ เยน โส วิสปีโต (สโร)
 ลูกศรมียาพิษอันตนดื่มแล้ว

ข้อสังเกตที่ได้จากการพิจารณาตัวอย่างในศตียาพหุพพิหิ มีดังนี้

- ก. ประธานเป็นกัตตา คือ เป็นผู้กระทำกิจนั้น ๆ เอง
- ข. บทหลังเป็นชื่อของกิจที่ประธานได้กระทำ
- ค. บทหน้าเป็นกริยาภิกตต์เป็นส่วนมาก (ในบางครั้งกริยาภิกตต์อาจเปลี่ยนไปเป็นบทหลังได้ เช่น วิสปีโต (สโร)

จตุตถิพหุพพิหิ

ทินนฺสูงโก (ราชา) = ทินโน สูงโก ยสฺส โส ทินนฺสูงโก
(ราชา) พระราชามีส่วนอันชาวเมืองถวาท
แล้ว

กตทณฺทกมฺโม (สิสฺโส) = กตฺ ทณฺทกมฺมํ ยสฺส โส กตทณฺทกมฺโม
(สิสฺโส) ศิษย์ผู้มีทณฺทกรรมอันอาจารย์กระทำ
แล้ว

ข้อสังเกตที่ได้จากการพิจารณาตัวอย่างของจตุตถิพหุพพิหิ มีดังนี้

- ก. ประธานเป็นผู้ได้รับผล
- ข. บทหลังเป็นชื่อของสิ่งของ พฤติกรรม หรือการกระทำ ฯลฯ ที่ประธานจะได้รับ
- ค. บทหน้าเป็นกริยาภิกตต์เป็นส่วนมาก

ปัญจมีพหุพพิหิ

นิกฺคตฺชนโน (คาโม) = นิกฺคตา ชนา ยสฺมา โส นิกฺคตฺชนโน
(คาโม) บ้านที่มีคนออกไปแล้ว

ปตฺติตฺตโล (รุกฺโข) = ปตฺติตฺตานิ ตฺลานิ ยสฺมา โส ปตฺติตฺตโล
(รุกฺโข) ต้นที่มีผลอันหล่นแล้ว

พหูพจน์แบบพิเศษ

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีพหูพจน์อีกจำพวกหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะบางอย่างแตกต่างไปจากพหูพจน์ที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้ จึงรวบรวมมาแสงไว้อีกพวกหนึ่งต่างหาก ดังนี้

ภินนาธิกรณพหูพจน์

พหูพจน์สมาสแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง ตามลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่าง บทหน้ากับบทหลัง คือ อุลยาธิกรณพหูพจน์ และ ภินนาธิกรณพหูพจน์

อุลยาธิกรณพหูพจน์ คือ พหูพจน์ที่มีบทหน้าซึ่งเป็นบทขยายของบทหลังมีลักษณะคล้ายกับเป็นคุณศัพท์ของบทหลังอย่างแท้จริง และถ้าจะพิจารณาดูที่บทวิเคราะห์จะเห็นว่า บทหน้ามีลิงค์ วจนะ และวิภคติเสมอกับบทหลังตามลักษณะของคุณศัพท์

ตัวอย่าง เช่น

พหูเทโก (ปเทโส) - พหู นทีโย ยสมิ โส พหูเทโก
(ปเทโส)

สนฺตจิตฺโต (ภิกฺขุ) - สนฺตํ จิตฺตํ ยสฺส โส สนฺตจิตฺโต
(ภิกฺขุ)

ภินนาธิกรณพหูพจน์ คือ พหูพจน์ที่บทหน้าซึ่งเป็นบทขยายของบทหลังมีความหมายตามอายตน์นิบาตว่า ซึ่ง สู ยัง ลิ่น เป็นต้น ตามความหมายของอายตน์นิบาตของหุติยวิภคติถึงสัตตมวิภคติ และถ้าจะสังเกตที่บทวิเคราะห์จะพบว่า บทหน้าประกอบด้วยวิภคติไวภคติหนึ่งตั้งแต่หุติยวจจนถึงสัตตมวิภคติเป็นปฐมวิภคติหรือวิภคติอื่นใดก็ตามบทประธาน^๑ เช่น

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, บาลีไวยากรณ์ ๒ สมาสและคัทธิต, หน้า ๑๒๒ --

เอกรตุวิวาโส (ชโน) ชนผู้มีการอยู่สิ้นคืนเดียว
 อูรลีโลโม (พราหมโณ) พราหมณ์ผู้มีชนที่ออก^๑

ถ้าจะพิจารณาลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างบทหน้ากับบทหลัง ก็มีทางที่จะอธิบายได้ว่า อูรยาธิกรณพหูพจน์นั้นโดยเนื้อหาแล้วก็สร้างขึ้นมาจากกัมมธารยสมาสนั้นเอง ส่วนภินนาธิกรณพหูพจน์นั้นก็มาจาก คับปุริสสมาสเช่นกัน

นพพพบทพหูพจน์

พหูพจน์ที่มีเนื้อความปฏิเสธ คือ ส่วนหน้าเป็น อ ส่วนหลังโดยมากเป็นคุณศัพท์ เรียกว่า นพพพบทพหูพจน์ ในบทวิเคราะห์ได้ใช้ นตฺถิ แทน อ

ตัวอย่างเช่น

อสโม (บุคฺคฺโล) = นตฺถิ ทสฺส สโมติ อสโม
 บุคฺคฺลฺลํผู้มีผู้เสมอหามิได้

อปุตฺตโก (ชโน) = นตฺถิ ทสฺส ปุตฺตโกติ อปุตฺตโก
 ชนผู้ไม่มีบุตร

ข้อที่ควรสังเกตก็คือ นพพพบทพหูพจน์นี้มีลักษณะคล้ายกับ นพพพบทกัมมธารย-สมาสมาก ต่างกันตรงที่บทหลังของนพพพบทกัมมธารยสมาสเป็นคำนาม ส่วนบทหลังของนพพพบทพหูพจน์เป็นคุณศัพท์ ซึ่งอาจจะสร้างมาจากนามก็ได้ เช่น เพิ่ม ก ปัจจัยเข้า

^๑สมเด็จพะระมหาสมณเจ้าฯ, บาลีไวยากรณ์ ๒ สมาสและตุหิต, หน้า ๑๒๒.

รูปสัทธีปกรณ์สูตรที่ ๓๔๑.

สัทธีปกรณ์สูตรที่ ๓๐๘.

มูลกัจจายน์สูตรที่ ๒๕๕.

ข้างหลัง อปุตุต ซึ่งเป็นนาม กลายเป็น อปุตุตก เป็นคุณศัพท์ ดังนี้ เป็นต้น มีอยู่บ้างที่
บทหลังของ นพพพบทพหุพพิหิเป็นนาม แต่นำมาใช้อย่างคุณศัพท์ และต้องแปลว่า "มี"
ตามลักษณะของพหุพพิหิสมาสทั่วไป

สนพพพบทพหุพพิหิ

สนพพพบทพหุพพิหิสมาส คือ สมาสที่มีบทหน้าเป็น ส ซึ่งตามมติของคัมภีร์
ไวยากรณ์บาลีทั่วไปถือว่ามาจาก สห ศัพท์บทหลังเป็นนาม เช่น

- สนปุตุโต (ปีตา) บิดาผู้เป็นไปกับด้วยบุตร
- สมจฺเจรฺ (จิตฺต) จิตที่เป็นไปกับด้วยความตระหนี่^๑

นอกจากพหุพพิหิแบบต่าง ๆ ที่ได้แสดงมาแล้ว คัมภีร์มูลกัจจายน์และคัมภีร์
ไวยากรณ์อื่น ๆ ยังได้แสดงตัวอย่างของพหุพพิหิสมาส ที่ประกอบขึ้นจากสมาสอื่น
หลาย ๆ สมาสรวมกัน โดยเรียกว่า พหุพพิหิสมาส ที่มีสมาสอื่นเป็นท้อง เช่น

- ธมฺโม เอว จกฺกํ = ธมฺมจกฺกํ (อวชารณ. กุมฺมชารย)
- ปวริ ธมฺมจกฺกํ = ปวริธมฺมจกฺกํ (วิเสสนปุพฺพ. กุมฺมชารย)
- ปวตฺตติตฺติ ปวริธมฺมจกฺกํ = ปวตฺตติตฺติปวริธมฺมจกฺโก (ภควา)
(พหุพพิหิ)

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑สมเด็จพะมหาสมณเจ้าฯ, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

รูปสิทธิปกรณ์สูตรที่ ๓๔๑.

สัตถนัตติสูตรที่ ๗๐๘.

หลวงเทพครุณานุกิษฏ์ให้ข้อสังเกตว่า สมาสที่ยาว ๆ เช่นนี้ โดยมากเป็น พหูพหิสมาส แต่อาจเป็นสมาสอื่นบ้างก็ได้^๖ ผู้เขียนมีความเห็นว่า สมาสชนิดนี้ไม่มี อะไรแตกต่างเป็นพิเศษไปจากสมาสต่าง ๆ ที่ได้แสดงมาแล้ว เพราะเป็นแต่เพียงนำ เอาบทสมาสหลาย ๆ บทมารวมกันเข้าเป็นสมาสยาว ๆ เท่านั้นเอง

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๖หลวงเทพครุณานุกิษฏ์, เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๒.